

PALEO-AKTUEEL 18

ARCHEOLOGIE IN 2006

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: Urn Marum (foto John Stoel, Groninger Museum)

ISBN-13 9789077922354
ISSN 1572-6622

Website
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2007, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

Paleo-aktueel 18

Archeologie in
2006

redactie

Jan Lanting

Martijn van Leusen

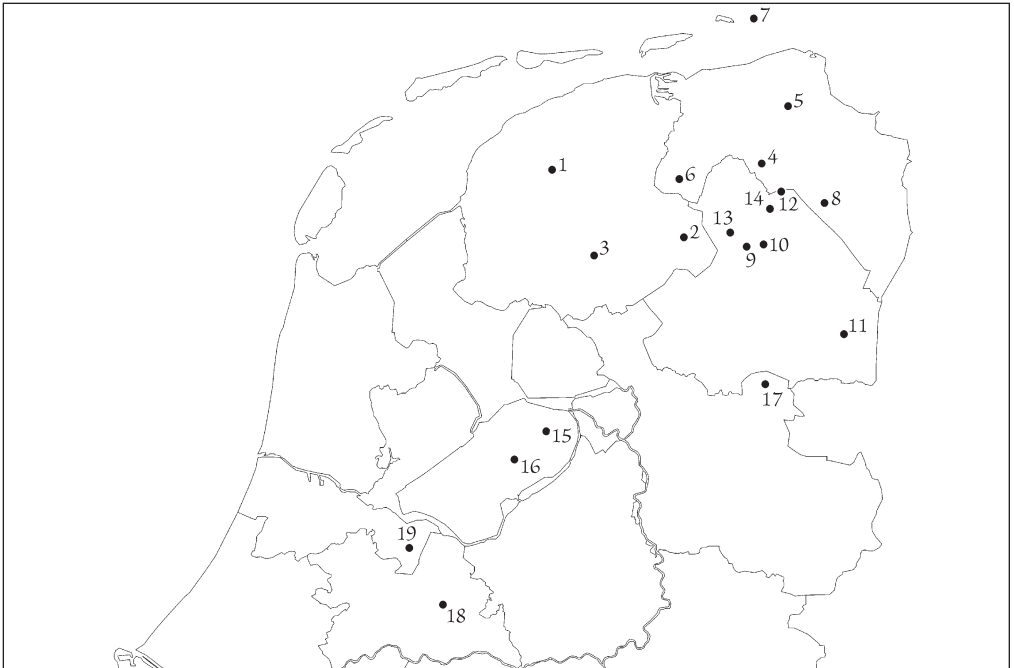
Daphne Maring-Van der Pers

Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis
Groningen 2007

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië, 3) Egypte.

In dit nummer: 1) Boksum, 2) Fochteloo, 3) Heerenveen, 4) Haren, 5) Lellens, 6) Marum, 7) Rottumeroog, 8) Wildervank, 9) Assen, 10) Balloo, 11) Emmerschans, 12) Plankensloot, 13) Zeijen, 14) Zuidlaren, 15) Dronten, 16) U34, Oost-Flevoland, 17) De Krim, 18) Leusderheide, 19) Aardjesberg.

Inhoud

Voorwoord	VII
H.T. WATERBOLK Enkele herinneringen aan Jan Dijkstra (29 april 1907 – 20 maart 2006)	1
L. JOHANSEN, M.J.L.TH. NIEKUS & D. STAPERT Een vreemde vuistbijl, in secundaire positie gevonden bij Dronten (Fl.)	4
D. STAPERT Bladspitsen en de ‘Grote Trek naar het Westen’ van de laatste Neanderthalers in Noordelijk Europa	10
D. STAPERT, J. BEUKER, L. JOHANSEN & M.J.L.TH. NIEKUS Bladspitsen en pogingen daartoe: souvenirs van de laatste Neanderthalers in Nederland	21
I. WOLTINGE, L. JOHANSEN & D. STAPERT Een Hamburgien vindplaats bij Sassenhein te Haren (Gr.), met speciale aandacht voor de functie van boren	32
B.I. SMIT Oppervlaktevindplaatsen uit de steentijd rondom Wildervank (Gr.)	43
F.G. VAN DEN BEEMT Het Messchenveld te Assen (Dr.): een oorspronkelijke archeologische schatkamer	52
H. WOLDRING, Y. BOEKEMA, P. CLEVERINGA, H. DE WOLF, J. SCHOKKER & J.N. BOTTEMA-MAC GILLAVRY Het Messchenveld (Dr.): ook paleobotanisch, archeologisch en geologisch een vijfsterren-lokatie	58
H.T. WATERBOLK De huizen van Fochteloo	69
M.C. GALESTIN Romeinse goden in Friesland	74
J.A.G. VAN ROOIJ, R.T.J. CAPPERS & M. SCHEPERS De botanische samenstelling van mestkoeken en ashopen in relatie tot de reconstructie van akkervegetaties	80

P.A.J. ATTEMA, M. BANNINK, A.J. NIJBOER & G.J.M. VAN OORTMERSSEN Het Crustumerium Project (Italië), verslag van de eerste campagne	87
T.C.A. DE HAAS Intra-regionaal vergelijkend onderzoek: surveys in de Pontijnse moerassen (Italië)	93
H. GROENENDIJK & E. KNOL Marum-Oude Diep en Lellens-Borgweg (Gr.). Aanzet tot nieuwe inzichten in grafbestel door ¹⁴ C dateringen	100
W. PRUMMEL Dierenbotten uit een voorde in de Hunze bij Plankensloot (Dr.)	107
P.B. KOOI Gejut	115
M. DE WIT Laatmiddeleeuwse sarcofagen en steenkisten in Boksum, gemeente Menaldumadeel (Fr.)	120
M. VAN KRUINING <i>Wüstungen</i> in het woudgebied: een studie naar verdwenen nederzettingen in Groningen	125
A.B.M. OVERMEER Het reilen en zeilen aan boord van een zestiende-eeuws overnaads schip	133
J. ZEILER “Buzzard-hawking” in de Middeleeuwen – buizerds als prooi bij de valkenjacht?	144

Voorwoord

“Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut” staat er te lezen in het voorwerk van *Paleo-aktueel*. Maar trouwe lezers zal het niet zijn ontgaan dat *Paleo-aktueel* ook openstaat voor oud-medewerkers, studenten en alumni, en dat wij bij uitzondering ook artikelen plaatsen over de Noord-Nederlandse archeologie van het voorbije jaar waarvan de auteurs zelfs geen indirecte band met het instituut hebben. *Paleo-aktueel* speelt in ieder geval een belangrijke rol als ‘kweekvijver’ waarin jonge archeologen, vaak als co-auteur, hun eerste artikel kunnen publiceren. En voor het eerst passen wij daarbij, zij het op bescheiden schaal, kleurendruk toe.

Ook in 2006 was het GIA weer actief in vele perioden en gebieden, hetgeen weerspiegeld wordt in bijdragen van ver (Egypte) en dichtbij (Groningen/Haren), van lang (Midden-Paleolithicum) en minder lang (15^e–16^e eeuw) geleden. Naar aanleiding van het overlijden van oud-BAI-medewerker Jan Dijkstra, aan wie Waterbolk in dit nummer herinneringen ophaalt, wijzen wij op het onverminderde doorleven van het aloude ‘biologische’ profiel in het nieuwe instituut: u vindt hier artikelen waarin pollen, dierenbotten, botanische resten, hout, leer en verbrand bot een prominente rol spelen. Langs de autoweg A28 ten noorden van Assen, bijvoorbeeld, werd in 2006 begonnen met de aanleg van bedrijventerrein Messchenveld, en het GIA deed daar vooral pollenonderzoek. En in Egypte deden Cappers en medewerkers methodologisch onderzoek naar de vraag, op welke wijze(n) botanische resten uiteindelijk in afval terechtkomen, en wat we daaruit kunnen afleiden over de in het verleden gebruikte economische gewassen.

In dit nummer treft u verder weer een aantal artikelen over vuursteenonderzoek aan, niet alleen over bladspitsen en hun makers (Neanderthalers) door Stapert en collega’s, maar ook over het nieuw gestarte promotieonderzoek van Smit naar de wetenschappelijke waarde van steentijd-oppeervlaktevindplaatsen in Noord-Nederland. Uit de Mediterrane sectie komen een verslag van de meest recente veldverkenningen in de Pontijnse vlakte bezuiden Rome, waar nu twee promovendi onderzoek doen naar de Romeinse Republiek en Keizertijd, en – vele jaren na het afsluiten van de Groningse opgravingen te Satricum – een opwindend rapport van de eerste opgravingscampagne op een ijzertijd-grafveld behorend bij de stad Crustumarium (in de Koningstijd een directe concurrent van Rome).

Terug in Nederland treft u tenslotte een groot aantal bijdragen over middeleeuwse archeologie, waaronder apart vermeld dient te worden de bijdrage van Overmeer over scheepsarcheologie, omdat die de start van de nieuwe specialisatie Maritieme Archeologie in Groningen markeert. Bij het ter perse gaan van dit nummer adverteerde de RUG nog voor een bijzonder hoogleraar op dit terrein.

De redactie

Wüstungen in het Woudgebied: een studie naar verdwenen nederzettingen in Groningen

M.E. van Kruining¹

In dit artikel wordt ingegaan op het begrip *Wüstung* en de toepassing ervan. Hiervoor zal het Woudgebied in Groningen als voorbeeld dienen (fig. 1).² In Nederland is nauwelijks een traditie op het gebied van het onderzoek naar *Wüstungen*, enkele uitzonderingen (Wartena, 1974/75; Renes, 1994) daargelaten. In andere landen, zoals in Duitsland, Groot-Brittannië en Frankrijk, is de term echter een algemeen begrip. Met dit artikel hoop ik een aanzet te geven de achterstand in het *Wüstung*-onderzoek in Nederland in te halen zodat de term in de toekomst vaker in archeologische context te zien zal zijn.

Wat is een *Wüstung*?

Het begrip *Wüstung* is halverwege de 20^e eeuw ontwikkeld door de Duitser Wilhelm Abel en zijn studies gelden nog altijd als standaardwerken. Volgens Abel zijn *Wüstungen* nederzettingen die collectief of individueel, al of niet met de daarbij behorende in cultuur gebrachte gronden, definitief of tijdelijk verlaten zijn. Deze nederzettingen zijn (voornamelijk) in de late Middeleeuwen (gedeeltelijk) verdwenen uit het landschap; de zogeheten '*partielle Wüstungen*' en '*totale Wüstungen*'.

Er bestaan vele typen *Wüstungen*, waarvan *Dorfwüstungen*, *Hofwüstungen*, *wüste kirchliche Einrichtungen* (kerken, kapellen en kloosters) en *Flurwüstungen* de belangrijkste zijn (Janssen, 1975: 63). Een verlaten nederzetting wordt een *Dorfwüstung* of *Ortwüstung* genoemd en een voormalig gecultiveerd stuk land een *Flurwüstung*. Ook deels verlaten nederzettingen, waarvan nog een paar boerderijen en/of een kerk resteren, kunnen een *Wüstung* worden genoemd (*Partiellenwüstung*

of *Teilwüstung* en *Restsiedlung/Restflur*). Het aantal deels verlaten nederzettingen is veel groter dan het aantal volledige *Wüstungen*. Daarnaast kunnen nederzettingen ook tijdelijk verlaten zijn. Deze tijdelijke *Wüstungen* (*temporäre Wüstung*) zijn moeilijker te ontdekken dan volledige *Wüstungen*. De plaatsnaam is meestal niet veranderd en de nieuwe bewoning heeft de oude verstoord, waardoor aan dit soort *Wüstungen* doorgaans minder aandacht wordt geschonken. Nederzettingen die alleen van naam zijn veranderd, of met een andere plaats zijn samengegaan, worden *Scheinwüstungen* genoemd (Abel, 1976: 8).

De oude locaties van verplaatste dorpen gelden ook als *Wüstung*. Bij verplaatsingen kunnen plaatsen nieuwe namen hebben aangenomen. In Nederland kan in ontginningengebieden een nederzetting meerdere keren verplaatst zijn, waarbij de kerk meestal als laatste volgde (als die al volgde), omdat dit vaak het enige stenen gebouw was. Behalve verplaatsingen van een heel dorp, konden ook afzonderlijke boerderijen verplaatst worden.

Begrenzing in tijd van het begrip *Wüstung*

Het begrip *Wüstung* is alleen toepasbaar op plaatsen waarvan het bestaan is overgeleverd uit schriftelijke bronnen of als toponiemen. De ondergrens in de tijd is afhankelijk van de aanwezigheid, betrouwbaarheid en toepasbaarheid van schriftelijke bronnen. De vroegste *Wüstungen* kunnen al uit de 2^e eeuw n.Chr. dateren, maar deze zijn zeldzaam door een gebrek aan schriftelijke bronnen. Ook de bovengrens fluctueert. Zo ziet Mangelsdorf (1982) een geleidelijke afname van het *Wüstungs*-vormingsproces vanaf 1500,

Fig. 1. Het studiegebied binnen de Wolddijk (Clिंगeborg, 1981: 185).

maar dit verschilt per gebied. Hij gaat uit van Duitsland waar vooral de 14^e en in mindere mate de 15^e eeuw als belangrijkste eeuwen van de *Wüstungs*-vorming worden gezien. In Engeland ligt de *Wüstungs*-periode later en daar geldt dat de grootste ontvolking van het platteland (en daarmee het ontstaan van *deserted medieval villages*) pas plaatsvond na cir-

ca 1450. Vervolgens ontstaan *Wüstungen* door veranderend grondgebruik vanaf het midden van de 16e eeuw (Beresford & Hurst, 1971: 11, 17). Tenslotte geldt ook voor Frankrijk dat *Wüstungen* (*villages désertés*) later voorkomen: van circa 1560 tot 1720 (Pesez & Le Roy Ladurie, 1965: 233–234). Op de situatie in Nederland wordt hieronder ingegaan. Over het

algemeen kan de 17e eeuw als eindgrens van de *Wüstungs*-vorming worden beschouwd.

Het ontstaan van *Wüstungen*: de theorieën van Abel

Volgens Abel (1976: 98–112) zijn er drie algemene theorieën waarmee het ontstaan van *Wüstungen* kan worden verklaard: de *Kriegstheorie*, de *Fehlsiedlungstheorie* en de *Agrarkrisentheorie*. De *Kriegstheorie* verklaart plaatsen die verdwenen zijn door rampen en strijd. De tweede theorie gaat over *Fehlsiedlungen*; nederzettingen die later dan omliggende plaatsen op de overgebleven slechtere, of armere stukken grond zijn komen te liggen. Door de slechte ligging slagen de plaatsen er niet in zich te handhaven en verdwijnen ook weer als eerste uit het gebied. De *Agrarkrisentheorie* is echter de meest gebruikte theorie voor het ontstaan van *Wüstungen*. Tijdens de agrarische crisis in de 14^e–15^e eeuw trok men naar betere gebieden, waardoor de voormalige akkergronden verwilderden en nederzettingen werden verlaten; de zogeheten *Flur-* en *Dorfwüstungen*.

***Wüstung*-onderzoek in Nederland**

Het onderzoek naar *Wüstungen* en *Wüstung*-vormende processen in Nederland verkeert nog in het beginstadium. In sommige gebieden, zoals de Veluwe, is uitgebreid onderzoek gedaan naar verdwenen nederzettingen, maar wordt de term *Wüstung* nauwelijks gebruikt (Wartena, 1974/75; Heidinga, 1984). Het onderzoek van Johannes Renes (1994) naar *Wüstungen* en *Wüstung*-vorming in heel Nederland vormt hierop een uitzondering. Volgens hem is het algemeen heersende idee dat hier nauwelijks *Wüstungen* voorkomen een van de belangrijkste redenen voor het gebrek aan onderzoek (Renes, 1994: 201, 230). Daarnaast zou het onderzoek in Nederland bemoeilijkt worden door het gebrek aan bruikbare bronnen. Ook zouden *Wüstungen* in Nederland, net als in de Engelse kleigebieden, lastig te herkennen zijn in het landschap. Enerzijds

door het ontbreken van stenen gebouwen en anderzijds door de landherinrichtingen, zijn oude perceelsgrenzen en verhogingen uit het landschap verdwenen. Landschappelijk is Nederland daarom moeilijker ‘te lezen’ dan het Engelse, het Franse en het (voormalige Oost-) Duitse landschap, waarin minder ingrijpende veranderingen hebben plaatsgevonden.

De oorzaak die men vaak noemt voor de afwezigheid van *Wüstungen* in Nederland is dat de agrarische crisis in de 14^e en 15^e eeuw hier minder erg zou hebben toegeslagen dan in Duitsland, waar de crisis als een van de belangrijkste ontstaansfactoren geldt. Een van de weinige voorbeelden van onderzoek waarin de agrarische crisis wordt gezien als oorzaak van het ontstaan van *Wüstungen* is dat van Wartena, maar dit betreft vooral tijdelijk verlaten nederzettingen. Heidinga (1984) heeft naar een vroegere periode gekeken. Hij komt tot de conclusie dat op de Veluwe in de vroege Middeleeuwen nederzettingen verplaatst zijn door droogte en zandverstuivingen. In een vroegere periode is dus wel sprake van blijvende *Wüstungen* op de Veluwe, maar niet als gevolg van de 14^e–15^e eeuwse agrarische crisis.

In tegenstelling tot de drie theorieën van Abel (1976: 98–112) heeft Renes (1994: 204) voor Nederland drie andere potentiële oorzaken voor *Wüstungs*-vorming ontwikkeld die hier meer van toepassing lijken te zijn. Als eerste zijn dit de veranderingen in het natuurlijke milieu of in de omgeving, zoals bodemdaling, dijkbouw en ontwatering. Ten tweede, veranderingen in de sociaal-economische ontwikkelingen. De afname in handel is hier een voorbeeld van. Toevallige oorzaken, zoals plundering en oorlog kunnen als derde oorzaak worden genoemd.

Vernatting in een veenlandschap is een voorbeeld van verandering in het natuurlijke milieu. Men kon hier op verschillende manieren op reageren. In Nederland was dit vooral een verplaatsing van de akkers en woonplek naar de nog hoge en onontgonnen delen in

Tabel 1. Indeling van de (voormalige-) kerkdorpen in het Woudgebied naar de Wüstungs-typen volgens Janssen (1975: 63) en in de laatste drie kolommen naar 'Wüstungs-vorm.'

Plaatsnaam	Dorfwüstung	Wüste kirchliche Einrichtung	Flurwüstung	Totale Wüstung	Partielle Wüstung	Geen Wüstung
Bedum		×				×
Bedumerwolde			?	?		
Beijum		×			×	
Diurardasrip	?	?	?	?		
Ellerhuizen		×			×	
Emerderwolde		×			×	
Heidenschap		×			×	
Hemerderwolde	×	×		×		
Oostbedumerwolde	×	×		×		
Sint-Annen		×				×
Steerwolde	?	×		×		
Ten Boer		×				×
Thesinge		×				×
Westerdijkshorn		×			×	

het veen (Renes, 1994: 210). De huizen kwamen daarbij in plaats van verstrooid in het landschap, in een lineair patroon te liggen, naast bijvoorbeeld een dijk, weg of kanaal. *Hofwüstungen* bleven achter. Ook op de zand- (bijvoorbeeld het onderzoek van H.T. Waterbolk) en kleigronden kwamen verplaatsingen van nederzettingen voor.

Wüstungen in het Woudgebied

Er zijn veel meer verdwenen nederzettingen in Nederland dan men tot nu toe aannam. Mijn onderzoek zal dienen als voorbeeld van onbekende of onbenoemde *Wüstungen* van het Woudgebied. Dit gebied ligt ten noordoosten van de stad Groningen en wordt vrijwel geheel omsloten door de Wolddijk (fig. 1). Bij het onderzoek naar het voorkomen van *Wüstungen* en mogelijke oorzaken voor het ontstaan ervan in dit gebied, is gebruik gemaakt van verschillende soorten bronnen. Naast historische bronnen is gebruik gemaakt van archeologische gegevens, het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN), bodemkaarten, luchtfoto's en topografische kaarten.

Van alle gebruikte gegevens bleken de historische bronnen de meeste informatie op te leveren. Hoewel de archeologie een belangrijke rol zou kunnen spelen in het onderzoek, kon hier weinig gebruik van worden gemaakt. De enige vindplaats in het onderzochte gebied die op een archeologisch verantwoorde wijze is opgegraven is Steerwolde.

De *Wüstungen* in het Woudgebied (fig. 2) zijn in te delen in drie typen (tabel 1). De meeste plaatsen zijn *wüste kirchliche Einrichtungen*, maar dat wil niet zeggen dat het ook *totale Wüstungen* zijn. Bedum, Sint-Annen, Thesinge en Ten Boer hebben alleen een kerk of klooster verloren, maar de plaatsen zijn wel blijven bestaan.³ Voor de volledigheid zijn ze daarom wel in dit schema opgenomen. Vijf plaatsen zijn *totale Wüstungen*, maar alleen twee zijn echt verdwenen uit het landschap: Oostbedumerwolde en Steerwolde. Bedumerwolde en Diurardasrip zijn twee andere potentiële *totale Wüstungen*, maar over de aard en ligging van deze plaatsen valt te twisten. Daarmee zijn het niet met zekerheid *totale Wüstungen* te noemen. Ten slotte geldt

Fig. 2. De Wüstungen in het Woudgebied: 1. Beijum; 2. Heidenschap; 3. Steerwolde; 4. Ellerhuizen; 5. Westerdijkshorn; 6. Oostbedumerwolde; 7. Emerderwolde; 8. Hemerderwolde (kaart S. Tiebackx, GIA).

voor Hemerderwolde dat er nog bewoonde huisterpen aanwezig zijn op de oude nederzettingslocatie. De plaatsen die geen *Wüstung* zijn geworden, kunnen wel tijdelijke *Wüstungen* zijn geweest. Hier is echter extra onderzoek voor nodig om na te gaan of er een bewoningshaat aanwezig is.

Resultaten

In het Woudgebied zijn in de periode van de 14^e tot en met de 16^e eeuw acht tot tien *Wüstungen* ontstaan. Drie daarvan zijn *totale Wüstungen* geworden, namelijk Hemerderwolde, Oostbedumerwolde en Steerwolde. Vijf nederzettingen werden *partielle Wüstungen*: Beijum, Ellerhuizen, Emerderwolde, Heidenschap en Westerdijkshorn. Van zowel Bedumerwolde als Diurardasrip is het niet duidelijk of het nederzettingen of veldnamen zijn geweest. Behalve deze *Wüstungen*, zijn er vier plaatsen in het Woldengebied met een *wüste kirchliche Einrichtung*. Dit zijn Bedum, Sint-Annem, Ten Boer en Thesinge.

Alle *Wüstungen* in het Woudgebied lijken permanente *Wüstungen* te zijn. Alleen bij Emerderwolde (huidige naam: Lutjewolde) kan een hiaat in de bewoningsgeschiedenis zitten, maar bij gebrek aan archeologisch onderzoek is hierover geen zekerheid. Ook de andere plaatsen in het Woldengebied die geen *Wüstung* zijn geworden waren mogelijk wel tijdelijke *Wüstungen*. De kloosterplaatsen Sint-Annem en Thesinge kunnen, nadat de kloosters waren opgeheven, een tijd onbewoond zijn geweest. De nederzetting Ten Boer bestond waarschijnlijk al toen het klooster er werd gevestigd. Het is daarom aannemelijk dat toen het klooster verdween, de oorspronkelijke bewoning is blijven bestaan en een tijdelijke *Wüstung* is hier minder snel te verwachten.

De meeste *Wüstungen* in het Woudgebied zijn nederzettingen die verdwijnen na annexatie door andere plaatsen. Deze annexaties vinden vooral plaats aan het eind van de 15^e en het begin van de 16^e eeuw. Het moment

dat de plaatsen verdwijnen (in ieder geval uit de schriftelijke bronnen) vindt niet lang daarna plaats. Voor het Woudgebied geldt de 16^e eeuw daarom als belangrijkste *Wüstungs*-periode. Vergeleken met het grootste deel van Duitsland is dit laat, maar het is wel vergelijkbaar met de situatie in Ostfriesland. Ook in landen als Engeland, Frankrijk en Spanje, ligt de nadruk op een latere periode.

Renes (1994) heeft gesteld dat Nederlandse *Wüstungen* vaak zijn ontstaan door het verplaatsen van nederzettingen, maar in het Woudgebied lijkt dat alleen bij Ellerhuizen het geval te zijn. Ook zou de agrarische crisis weinig invloed hebben gehad op de vorming van *Wüstungen* in Nederland. Strijd in de Ommelanden en de vernatting van het gebied lijken hier inderdaad eerder de oorzaken te zijn. Gedurende de late Middeleeuwen vindt er veel strijd plaats in de Ommelanden. Na een periode van rust laaide de strijd aan het einde van de 15^e eeuw, begin 16^e eeuw weer op. Dit is precies de periode dat een groot deel van de latere *Wüstungen* geannexeerd wordt en (grotendeels) verdwijnt.

Door de lage ligging van het Woudgebied lijkt wateroverlast een belangrijke oorzaak voor *Wüstungs*-vorming te zijn. Het geldt vermoedelijk als belangrijkste reden voor het grotendeels verdwijnen van Heidenschap. Vernatting lijkt ook voor Ellerhuizen een reden te zijn geweest om de nederzetting te verplaatsen naar een hoger gelegen gebied. Ten slotte blijkt uit de steunberen die gevonden zijn tijdens de opgraving van de Steerwolder kerk dat de ondergrond daar niet stevig genoeg was. Zou vernatting van het gebied hiermee te maken kunnen hebben?

Het is gebleken dat het moeilijk is om met zekerheid te zeggen waarom de plaatsen in het Woudgebied (partielle) *Wüstungen* zijn geworden. Het landschappelijke onderzoek heeft alleen bruikbare gegevens opgeleverd over de ontginningsgeschiedenis, de lage ligging en de wateroverlast. In het Woldengebied moet echter de invloed van de kloosters

en de hoofdelingen niet worden vergeten. Het bleek echter moeilijk om deze te onderzoeken. Het lijkt alsof de plaatsen die op kloostergrond lagen, meer overlevingskansen hadden tijdens crisisperiodes in het gebied. Aan de andere kant namen kloosters de geannexeerde dorpen, zoals Ten Boer bij Hemerderwolde, mee in de neergang. De invloed van de hoofdelingen is moeilijk in te schatten. Tijdens periodes van strijd waaraan de hoofdelingen deelnamen, kon de omgeving het slachtoffer worden. Beijum en Hemerderwolde zijn daar mogelijke voorbeelden van. De historische bronnen vermelden geen expliciete gebeurtenissen waaraan een verdwijning van een plaats gekoppeld kon worden. De enige bron die nog meer informatie zou kunnen leveren, is de archeologie, eventueel in combinatie met gegevens van het AHN.

Ondanks het feit dat er alleen hypothesen zijn geformuleerd voor de oorzaken van de *Wüstungen*-vorming, vormt dit onderzoek toch een aanvulling op eerder onderzoek. Alle plaatsen zijn nu in kaart gebracht, inclusief Hemerderwolde en Oostbedumerwolde, waarvan eerder niet precies duidelijk was waar ze lagen. Als in een klein gebied als het Woudgebied (ook al zijn de omstandigheden hier wellicht ideaal voor *Wüstungen*-vorming) al zoveel *Wüstungen* aanwezig zijn, zegt dat wat over het aantal *Wüstungen* in de rest van Nederland. Als archeologen bij het veldonderzoek meer zouden samenwerken met historici, zou het aantal *Wüstungen* dat in Nederland bekend is, sterk kunnen toenemen.

Conclusie

Samenvattend kan gesteld worden dat veel Nederlandse *Wüstungen* ontstaan zijn door verplaatsingen van nederzettingen. Ze bestaan uit de oude locaties van de plaatsen en uit die van afzonderlijke boerderijen. Nederzettingen die niet verplaatst zijn, maar volledig verdwenen zijn uit het landschap, komen minder vaak voor. Daarnaast lijkt het dat in Nederland de agrarische crisis weinig invloed

heeft gehad op de vorming van *Wüstungen*. De *Wüstungen* in Nederland zijn vooral van het type *Ortswüstung*, de zogeheten *Flurwüstungen* zijn er nauwelijks. Het gebruik van het land veranderde wel. Akkers werden bijvoorbeeld weidegrond. Het is in Nederland daarom beter om te spreken van een extensivering van het grondgebruik, dan van een *Flurwüstung* (Renes, 1994: 202).

Het misverstand dat er weinig tot geen Nederlandse (volledige) *Wüstungen* bestaan, ligt waarschijnlijk aan het verschillende gebruik van terminologie in de historische en archeologische vakgebieden. In Nederland gebruiken archeologen de term *Wüstung* nauwelijks, terwijl er wel veel *Wüstungen* worden opgegraven (zoals recentelijk Midlaren). Daarnaast hanteert niet iedereen dezelfde definitie van een *Wüstung*. Juist de archeologie kan extra informatie leveren over onder meer of een plaats continu bewoond is geweest, of niet. Bij het onderzoek naar tijdelijke *Wüstungen* bijvoorbeeld, kan de archeologie uitsluitend geven.

Summary: *Wüstungen* in the Woudgebied: a case-study of lost settlements in Groningen

In this article the German term Wüstung (deserted medieval village, DMV) is discussed. In contrast to neighbouring countries, archaeology in the Netherlands does not commonly employ the concept. The case-study of Wüstungen in the Woudgebied (a reclaimed brookforest area North-East of the town of Groningen) serves as an example for the possibilities of combined historical and archaeological research concerning Wüstungen.

Noten

1. Lopendediep 28, 9712 NW Groningen.
2. Dit artikel is gebaseerd op de afstudeerscriptie “*Wüstungen* in het Groninger Woudgebied, een onderzoek naar (bijna) verlaten nederzettingen uit de Late Middeleeuwen” voor de opleiding MRS (Mid-

deleeuwse en Renaissance Studies) onder begeleiding van dr. R.W.M. van Schaik en prof. dr. H.R. Reinders.

3. Bij Bedum betreft dit de Radfriduskapel.

Literatuur

- Abel, W., 1976. *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters* (= Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, Band 1). Stuttgart, 3^e druk.
- Beresford, M. & J.G. Hurst, 1971. *Deserted Medieval Villages*. London.
- Clingeborg, A.E., 1981. Het Groninger Woudgebied, een voormalig veenlandschap? *Boor en Spade* 20, pp. 184–205.
- Heidinga, H.A., 1984. *De Veluwe in de vroege middeleeuwen; aspecten van de nederzettingenarcheologie van Kootwijk en zijn buren*. Dissertatie Amsterdam.
- Janssen, W., 1975. *Studien zur Wüstungsfrage im Fränkischen Altsiedelland zwischen Rhein, Mosel und Eifelrand*, Teil I. Köln.
- Mangelsdorf, G., 1982. Zum stand der Wüstungsforschung in der DDR. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1982/II, pp. 73–101.
- Pesez, J.M. & E. Le Roy Ladurie, 1965. Le cas français: vue d'ensemble. In: *Villages Désertés et histoire économique XIe–XVIIIe siècle* (= Les hommes et la terre XI). Paris, pp. 127–253.
- Renes, J., 1994. Wüstungsprozesse in den Niederlanden zwischen 1000 und 1800. *Archäologie-Geschichte-Geographie* 12, pp. 201–233.
- Wartena, R., 1974–1975. Ontginningen en “Wüstungen” op de Veluwe in de veertiende eeuw. *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 68, pp. 1–51.